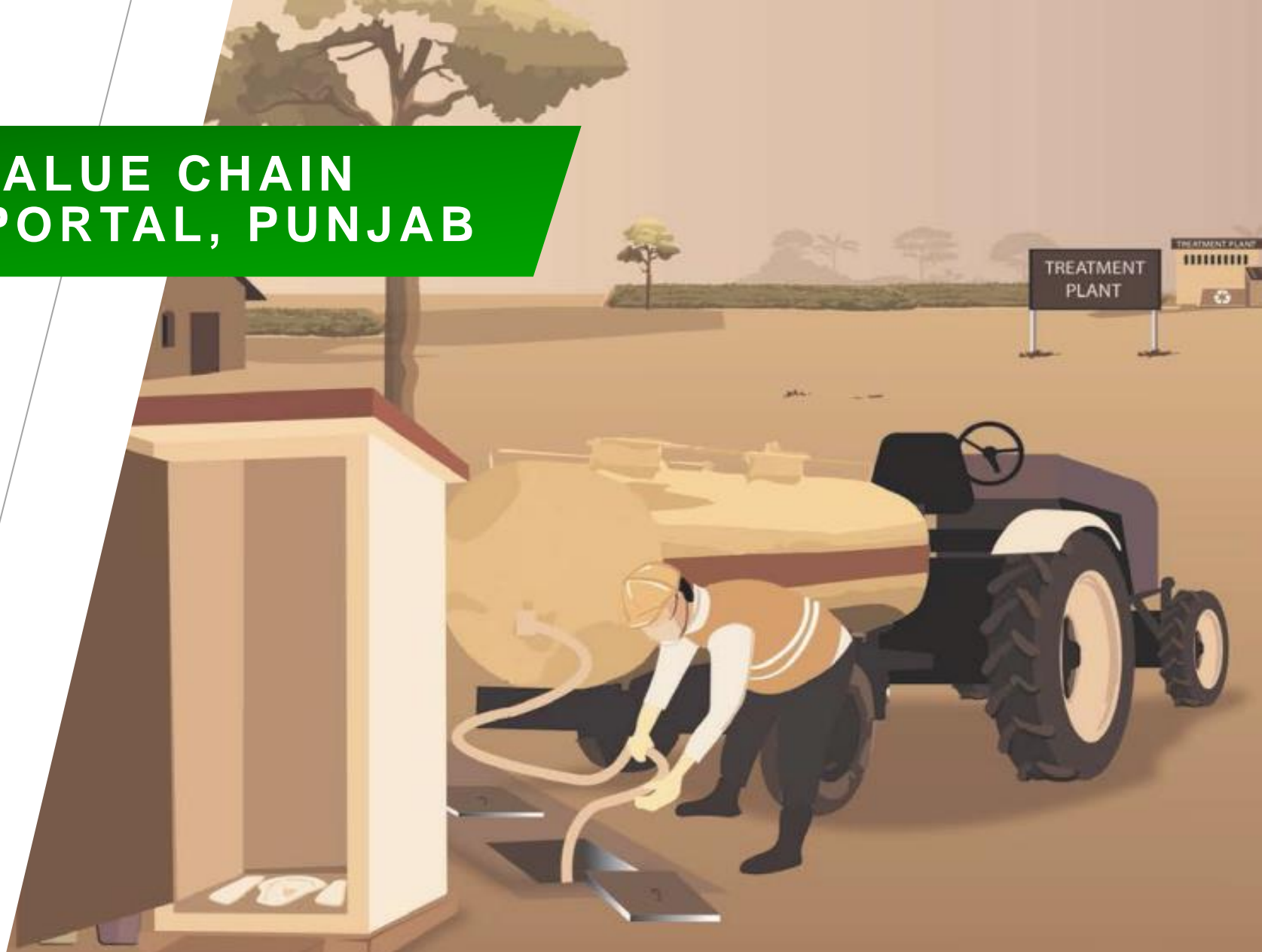

DIGITIZATION FSM VALUE CHAIN USING MSEVA FSM PORTAL, PUNJAB

Department of Water Supply and Sanitation
Government of Punjab

WHY IS FSM IMPORTANT

Public Health: Improper management of faecal sludge can lead to the spread of diseases

Environmental Protection: Untreated faecal sludge can contaminate water sources, soil, and air, leading to environmental pollution

Economic Benefits: Proper FSM can contribute to economic development by reducing healthcare costs

Social Impact: Inadequate faecal sludge management affects vulnerable populations

Climate Change Mitigation: Proper FSM can help mitigate climate change by reducing release of methane into atmosphere.

MSEVA-FSM DIGITAL PLATFORM OBJECTIVE

Management of desludging requests through single window

Capturing desludging requests in the platform on a real time basis

Monitoring of desludging operators to carry out desludging in time

Monitoring disposal of faecal sludge at the STP

The database provides the following information:

- STP Capacity Utilization
- Applications by citizens, Sludge collection by user type
- Capturing volumes sludge collected
- Capturing details of desludging Vehicles operational in cluster of villages
- Trip closure status at STP

PUNJAB IMPLEMENTATION STRATEGY - 1

- Identification of STPs where **unutilized capacity** is available for co-treatment of faecal sludge from rural areas
- **Developed linkages** between villages & the nearest STPs for urban-rural convergence
- Identified **Urban STPs** for POC in district Rupnagar, Patiala, SAS Nagar, Fatehgarh Sahib Ludhiana having provision of Sewage Pumping Station and capable to handle faecal load for the pilot period
- Prepared cluster of villages and mapped with each STP

PUNJAB IMPLEMENTATION STRATEGY - 2

- Identification & mapping of existing desludging operators with villages
- Training of existing manpower available at State/District/Block level
- Proper coordination amongst Block Resource Coordinators (BRCs) with Sewage Treatment Plant Operators, Desludging operators and households

MSEVA - FSM REQUEST PROCESSING STEPS

Citizen request of septic tank desludging

Using Citizen Portal

<https://fsmmseva.lgpunjab.gov.in/digit-ui/citizen/select-language>

Using Toll Free Number

1800-180-2468

Calling Block SBM-G Team

Request Processed using mSeva FSM Portal
<https://fsmmseva.lgpunjab.gov.in/digit-ui/employee/user/login>

Out of all registered private desludging operators, one is assigned for handling request

Desludging operator receives a text message and reaches the Sewage Treatment Plant (STP) after desludging the septic tank from household

Sewage Treatment Plant (STP) Operator facilitates desludging process and updates the progress on Portal
<https://fsmmseva.lgpunjab.gov.in/digit-ui/employee/user/login>

POC PILOT ROLL OUT OF 'MSEVA FSM PORTAL'

The pilot was launched across **5 districts** for a period of one month

10 urban STPs in 5 districts had been identified for convergence

25 desludging operators were identified and mapped with the respective village clusters

STP sites were visited to identify disposal points and handhold field staff for smooth coordination

Training and capacity building sessions were held for sanitation officials (EE/SDE/JE), social staff (IEC/CDS/BRCs) and desludgers

Awareness activities were undertaken in villages to sensitize stakeholders to opt for regular desludging, and safe disposal using existing STP facilities through mSeva portal

SNAPSHOT OF PROGRESS DURING PILOT

Home / Landing Page / FSM Dashboard

DSS Dashboard

Share Download

Date Range

Apr 1, 2023 - Feb 12, 2024

District

All Districts Selected

ULB

All ULBs Selected

Denomination

Cr

Lac

Unit

DSS Overview

Total Request **54**

Total Sludge Treated **316 KL**

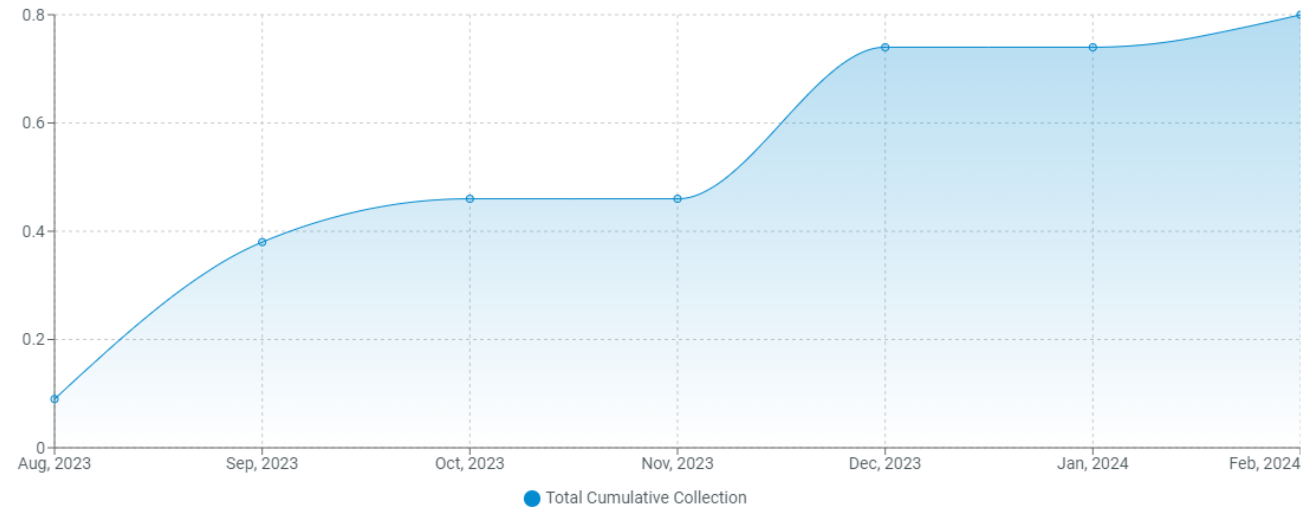
Average FSM Revenue **₹ 0.01 Lac**

Total Collection **₹ 0.8 Lac**

SLA Compliance **83 %**

Citizen Average Rating

Total Cumulative Collection (In lac)

Application Timeline

- Sludge Disposed (Ltrs)**
21/08/2023
Sunil Kumar
+91 8264360714
Total No. Of Trips: 1
- Waiting for Disposal**
21/08/2023
Saroj Kumari
+91 9988298385
Total No. Of Trips: 1
- Updated Number of Trips**
Expected date of completion 21-Aug-2023
Saroj Kumari
+91 9988298385
- Cesspool Operator In Progress**
Expected date of completion 21-Aug-2023
Saroj Kumari
+91 9988298385
- Pending for Cesspool Operator Approval**
- Pending for Cesspool Operator Assignment**

IEC MATERIALS FOR AWARENESS GENERATION - 1

ਫੋਨ ਤੇ ਹੀ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਾਓ ਸਮਝਦਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣੋ

ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ

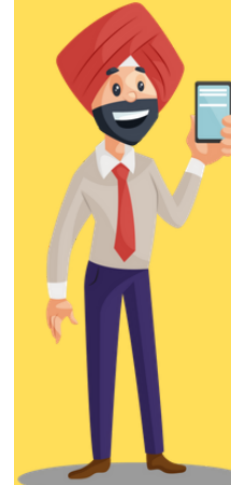
ਲੌਗਇਨ ਕਰੋ: <https://fsmmseva.lgpunjab.gov.in/citizen>

ਤੁਸੀਂ ਬਸ ਇਹ ਕਰਨਾ ਹੈ:

- 1 ਆਪਣਾ ਫੋਨ ਨੰ. ਰਜਿਸਟਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੋ
- 2 ਸਰਵਿਸ ਚਾਰਜਿਜ਼ ਆਨਲਾਈਨ ਭਰੋ ਜਾਂ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰੋ
- 3 ਅਰਜ਼ੀ ਜਮਾਂ ਕਰੋ ਅਤੇ ਟਰੈਕ ਕਰੋ

ਘਰ ਬੈਠੇ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਓ

ਟੋਲ ਫ੍ਰੀ ਨੰ.
1800-180-2468

ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ

- 1 ਟੋਲ ਫ੍ਰੀ ਨੰ. 1800-180-2468 ਤੇ ਕਾਲ ਕਰੋ
- 2 ਓਪਰੇਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ 6 ਦਬਾਓ
- 3 ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ

ਨਾਮ
ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ
ਬਲਾਕ
ਮੋਬਾਇਲ ਨੰ

ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਅਰਜ਼ੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

IEC MATERIALS FOR AWARENESS GENERATION - 2

ਐਮ ਸੇਵਾ ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪੋਰਟਲ mSeva Faecal Sludge Management Portal

ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ (ਮਨੁੱਖੀ ਮਲ/ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕਾਂ ਦੀ ਗਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ) ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੱਢਣਾ, ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਖਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਡਿਜੀਟਲ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜਿਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਿਜੀਟਲ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ

1. ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਸੌਂਪਣਾ।

ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ

2. ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ ਵੱਲੋਂ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ।

ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ

3. ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਅਪਰੇਟਰ ਵੱਲੋਂ ਐਮ ਸੇਵਾ ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਪਡੇਟ ਕਰਨਾ।

ਜਲ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਸੈਨੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਬਲਾਕ ਰਿਸੋਰਸ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ (BRC) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਬਲਾਕ ਰਿਸੋਰਸ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ (BRC) ਘਰ, ਸਕੂਲ, ਅੰਗਨਵਾੜੀ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਚਾਇਤ ਘਰ, ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਪਖਾਨੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ (Requests) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਇਹ ਬੇਨਤੀਆਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸਰਪੰਚ/ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ (ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ) ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
2. BRC ਇਹਨਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਐਮ ਸੇਵਾ ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪੋਰਟਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਨਗੇ।
3. BRC ਇਹਨਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੋਰਟਲ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਖਲ ਕਰਨਗੇ।
4. ਜੇਕਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਪਰੇਟਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਪਰੇਟਰ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ (Desludging Operator) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਡੀ-ਸਲੱਜਿੰਗ ਅਪਰੇਟਰ ਸਬੰਧਤ ਘਰ, ਸਕੂਲ, ਅੰਗਨਵਾੜੀ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਚਾਇਤ ਘਰ, ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਪਖਾਨੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕ ਖਾਲੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਰਾਸ਼ੀ (User Charges) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਾਸ਼ੀ ਸਬੰਧੀ (ਰਿਕਾਰਡ ਲਈ) ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਬੰਧਤ BRC ਨੂੰ ਦੇਣਗੇ।
2. ਗਾਰ (ਸਲੱਜ) ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ/ਪਿੱਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ 100-200 ਮੀਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੇ ਮੈਨਹੋਲ (Manhole) ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਖਾਲੀ ਕਰਨਗੇ।
3. ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਗੇ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਗਾਰ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਗੁੱਟੀ ਜਾਵੇ। BRC ਅਤੇ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਅਪਰੇਟਰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਗੇ।

ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਅਪਰੇਟਰ (STP Operator) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

1. ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਅਪਰੇਟਰ ਐਮ ਸੇਵਾ ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਪਡੇਟ ਕਰਨਗੇ।
2. ਜੇਕਰ ਇਸ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਐਂਟਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਲੱਜ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਸੀਵੇਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਅਪਰੇਟਰ ਐਮ ਸੇਵਾ ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਪੋਰਟਲ 'ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਪਡੇਟ ਕਰਨਗੇ।

DWSSPunjabIND

ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਮਨੁੱਖੀ ਮਲ (ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਾਰ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ਉਪਭੋਗਤਾ ਪੱਧਰ, ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਮਲ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ, ਮਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਟੈਂਕ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢਾਂਚੇ

ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਓ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਗੰਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਸਤਹਿ ਜਲ ਸਰੋਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਫੀਕਲ ਸਲੱਜ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ (ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪਲਾਂਟ) ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ. / ਐਫ.ਐਸ.ਟੀ.ਪੀ. ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੋਵੇ।

ਪਿੱਟਾਂ ਅਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੈਪਟਿਕ ਟੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਿੱਟ ਵਾਲੇ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪਲਾਂਟ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪਲਾਂਟ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਉਪਰੇਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਲਾਈਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਓ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮਕੈਨੀਕਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਰ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਲਪ

ਗਹਿਰਾ ਅਤੇ ਠੰਢਾ ਖੰਡਾ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੈਡ, ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੈਡ

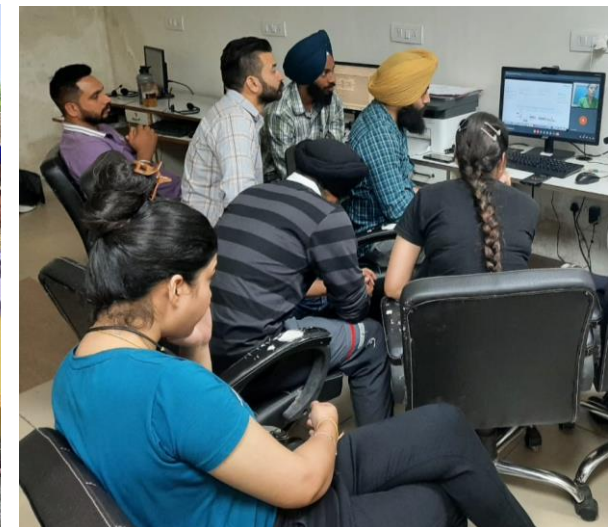
ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਪਿੱਟਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਟਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੈਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੈਡ ਗਾਰ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰੇਨੇਜ ਪਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਾਰ ਚੌਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਰ ਨੂੰ ਸੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੀਰ ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੈਡ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਾਰ ਦਾ ਟ੍ਰੀਟਮੈਂਟ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਹਿਰਾ ਅਤੇ ਠੰਢਾ ਖੰਡਾ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੈਡ, ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਗਾਰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੈਡ

IEC AND CAPACITY BUILDING ACTIVITIES CONDUCTED

- State level launch by Hon'ble WSSM, Punjab
- State level orientation workshop conducted for officers from DWSS & Local Govt. Department
- Community meetings, interpersonal communication activities in villages on requirement of FSM services and regular desludging
- **275** villages covered during the pilot
- Refresher trainings for BRCs and desludging operators
- Training of mSeva portal provided to *Shikayat Nivaran Kendra* team

WAY FORWARD - FAECAL SLUDGE MANAGEMENT

1. **Promote mSeva FSM portal and** responsible desludging practices through extensive awareness campaigns
2. **Initiate** process for licensing and operator registration across all districts through Department of Rural Development & Panchayats.
3. Undertaken intensive **orientation cum training workshops** for the capacity building of social and technical staff
4. **Statewide IEC campaign** focusing on regular desludging, registration of desludging operators and safe sanitation practices
5. **Identification and mapping** of desludging operators with urban STPs having unutilized capacities in each district
6. **Setting up Co-treatment facilities in STPS** to ensure 100% coverage of all Gram Panchayats

Thank You